

Гарем османських султанів. Доба «жіночого султанату»

Османи вважали цих жінок берегинями династії. Величні, могутні, владні правительки, які у керуванні важливими справами імперії не поступалися чоловікам. Осяйна Гюррем — українська рабіня, що стала султаною, до думки якої дослуховувався наймогутніший правитель Османської імперії. Грекиня Нурбану, що отримала статус «валіде» та провадила активне дипломатичне листування із правителями європейських держав. Фаворитка Мурада III Сафіє, яку назвали «валіде-падишах», а поза очі — «відьмою» за те, що та нібито причарувала султана. І це лише кілька імен. А чи відомі вам долі інших, менш знаних, проте не менш впливових мешканок гарему?

Сумна історія Махідеван, роль Гюльфем у султанському гаремі, трагічне кохання султани Хатідже, Міхрімах та династичний шлюб із візиром Рустемом, гаремна поетеса Хуббі, коротке володарювання Хандан, Халіме та Махфіруз у часи смуту, владна Кьосем, Хатідже Турхан, воїтелька Гюльнуш — у цій книжці зібрані історії всіх представниць «жіночого султанату», їхні любовні та дипломатичні листи, достовірні портрети, відомості з архівних документів та інші унікальні матеріали, викладені на підставі турецьких, польських, українських, західноєвропейських й американських досліджень.

ГАРЕМ ОСМАНСЬКИХ СУЛТАНІВ

Доба жіночого султанату

Олександра Шутко

Олександра Шутко

ГАРЕМ ОСМАНСЬКИХ СУЛТАНІВ

Доба «Жіночого султанату»

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2021

ISBN 978-617-12-8825-6 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

В оформленні обкладинки використано картину *Ж. Деленкура* «Сцена в гаремі»

Дизайн обкладинки

CreaLab

Creative Laboratory

Шутко О.

Ш97 Гарем османських султанів. Доба «Жіночого султанату» / Олександра Шутко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. — 320 с.

ISBN 978-617-12-8604-7

УДК 94(560)

© Шутко О. Є., 2021

© DepositPhotos.com / vidarnm, обкладинка, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2021

Кандидат мистецтвознавства, письменниця Олександра Шутко є авторкою досліджень «Роксолана: міфи та реалії», «Листи Роксолани: любов та дипломатія», «Жіночий султанат: влада та кохання», біографічного нарису для дітей «Роксолана», а також роману-трилогії «Хатідже Турхан».

У цій книзі йдеться про історії кохання не лише найвеличніших жінок османських султанів за доби «Жіночого султанату»: Роксолани, Міхрімах, Нурбану, Сафіє, Кьосем і Хатідже Турхан, а й менш знаних мешканок гарему: Махідеван, Гюльфем, Хуббі, Хандан, Халіме та Махфіруз.

Матеріал викладено на підставі турецьких, польських, українських, російських, західноєвропейських й американських досліджень. Тексти листів із гарему та відомості з архівних документів наведено в авторському перекладі з осmano-турецької мови.

Передмова

У гаремах османських султанів були свої історії кохання. Утім, у хроніках того часу практично немає інформації про їхнє особисте життя, яке свідомо замовчувалося. Такі звичаї мусульман. Через те відомості про султанську родину довелося збирати по крихтах із різних джерел: таємного листування гаремниць, документів їхньої благодійної діяльності, фінансових звітів, а також наукових досліджень турецьких, західноєвропейських і навіть американських істориків-османістів.

Палкі почуття султана Сулеймана до Роксолани (Хюррем) уже 500 років поспіль надихають письменників, поетів, художників, композиторів і кінематографістів на створення неперевершених творів мистецтва. Про це пліткували у XVI столітті на вулицях Стамбула, а європейські послы там збирали й передавали інформацію своїм монархам. Найправдивішим свідченням цього кохання є любовні листи Роксолани, що їх вона надсилала султанові. Ця жінка стала першою рабинею, яку пошлюбив османський правитель.

У Європі Роксолану заслужено почали називати королевою, адже до думки цієї султани дослуховувався закоханий у неї наймогутніший правитель Османської імперії. Крім того, вона, хоч і не мала знатного походження, а проте листувалася з вінценосними особами Угорського, Польського королівств та Ірану, виступаючи з дозволу султана Сулеймана посередником у справах, що стосувалися мирних перемовин. Заручившись підтримкою доньки Міхрімах, яка стала дружиною великого візира Рустема-паші, Роксолана змогла відстояти інтереси своїх синів, один з яких, рудоволосий Селім, посів османський престол. Жертвою такого возвеличення стала перша фаворитка султана Сулеймана Махідеван та її син Мустафа.

Життєвий шлях Роксолани перейняли наступниці. Тому турецькі історики по праву називають її зачинателькою такого явища, як «Жіночий султанат», коли жінки султанів протягом ста років втручалися у державні справи.

Невістка Роксолани, грекиня Нурбану, не тільки одружилася із Селімом II, а й здобула статус валіде сина Мурада III. Слава «відьми», якою називали Роксолану, котра нібито причарувала султана, дісталася

і фаворитці Мурада III, балканській рабині Сафіє: окрім неї, султан 20 років не хотів нікого бачити у своєму ліжку.

Нурбану та Сафіє мали великий вплив на своїх синів, які дослухалися до їхньої думки щодо державних призначень. Вони також провадили активне дипломатичне листування із правителями європейських держав: Венеції, Франції, Англії. За це отримували від сановників, духівництва та послів подарунки й навіть хабарі, бо вважалося, що саме через валіде легше «достукатися» до султанів. Таке втручання жінок у державні справи, на думку багатьох турецьких істориків, призвело до послаблення могутності Османської імперії як у військовому, так і економічному плані.

Влада Сафіє, яку османи ще називали «валіде-падишах», вплинула на подальшу долю правлячої династії. Саме зі смертю її онука Ахмеда I, за якого вона ще намагалася втручатися у державні справи, настав час смуту, коли яничари силою скидали з трону султанів.

Досягнення могутніх попередниць перевершила фаворитка Ахмеда I, Кьосем, яка стала не лише його законною дружиною, а й валіде двох синів Мурада IV, Ібрагіма I та ще й онука — Мехмеда IV. У тіні її авторитетної особистості загубилися постаті матерів султанів Ахмеда I, Мустафи I й Османа II, яким присвячено окремий розділ книги.

Щоправда, під час боротьби з Хатідже Турхан — матір'ю малолітнього Мехмеда IV, влада його бабусі Кьосем почала слабнути. Згодом, замисливши здійснити палацовий переворот, її не без участі невістки брутально стратили. Відтак 25-річна Хатідже Турхан почала виконувати обов'язки регента за 9-річного сина Мехмеда IV, тобто фактично правила Османською імперією. Проте своїм головним завданням вона вважала знайти самостійного великого візира, який міг би впоратися з державними справами. Ним став Кьопрюлю Мехмед-паша, з приходом якого до влади закінчилася доба правління жінок, що почалася з однієї українки Хюррем (Роксолани), а завершилася іншою — Хатідже Турхан (Надією).

У відблиску доби «Жіночого султанату» минуло життя фаворитки Мехмеда IV, Гюльнуш, яка стала валіде двох султанів Мустафи II та Ахмеда III. Хоч вона і не була їхнім регентом, оскільки її сини зійшли на трон повнолітніми, проте мала вплив на державні справи. До неї

дослуховувалися султани, коли йшлося про державні призначення та навіть війну із християнськими державами — Московією та Венецією.

Нагадуванням про «Жіночий султанат», який тривав упродовж XVI — XVII століть, є чимало благодійних проєктів могутніх валіде.

Роксолана задля поліпшення життя османів побудувала мечеті, школи, їдальні для бідних, хамами та лікарню. Її приклад наслідувала невістка Нурбану, яка у храмовому комплексі в Ускюдарі відкрила ще й бібліотеку. Кьосем і Хатідже Турхан свою благодійність приправили підприємницьким хистом, зводячи для торговців хани й базари, з яких отримували прибутки для функціонування мечетей та інших соціальних проєктів. Скромнішими, але чисельнішими були благодійні проєкти Гюльнуш, які також містилися на території Кам'янця-Подільського й Хотина. Тому не дивно, що османи вважали цих жінок берегинями династії.

1. Гарем — родина султана: структура і традиції

Назва «гарем» походить від арабського слова «харам» і означає — «заборона», «заборонене місце». Так називали жіночу половину султанського палацу, яка містилася у його третьому дворі. За двері гарему не мав права зайти жоден чоловік, окрім султана та служників-євнухів. Останніми були переважно африканці із Судану, яким відтинали статеві органи православні християни з Ефіопії та копти з монастирів Єгипту. Білошкірі євнухи походили з балканських і кавказьких родин, що не могли сплатити джизьє (податок з іновірців). Їх хлопчиками привозили до султанського палацу в Стамбулі, де лікарі-євреї проводили операцію з кастрації, бо закон забороняв це робити мусульманам. Пророк Магомет зауважив: *«В ісламі кастрація можлива тільки у формі посту»*.

Імперія багатіла, зростали вимоги жінок до комфорту, у монарха більшало нащадків. Це стимулювало попит на кастратів. У другій половині XV століття в гаремі працювало 20 євнухів, на початку наступного століття — 40, далі часом і по 600—800.

Серед видів кастрації були позбавлення яєчок, пеніса або всього разом. Євнухам відрізали яєчка до середини XV століття. Тоді ж султан Мехмед II — завойовник Константинополя, побачив, як мерин покриває кобилу. Відтоді служити до султанського гарему брали тільки чоловіків із повністю видаленими статевими органами.

Для перетворення обирали хлопців, у яких ще не почалося статеве дозрівання. Ідеальним віком вважали 8 років. Жертву прив'язували до столу, орган перетягували мотузкою і різали гострим лезом. Рану припікали розжареним залізом або заливали смолою, у канал для виведення сечі вставляли бамбукову трубочку. Потім дитину на кілька днів закопували по шию в гарячий пісок.

Загоєння і нестерпний біль при сечовипусканні тривали кілька місяців. Чимало кастрованих помирало від шоку, втрати чи зараження крові. Серед десяти прооперованих хлопчиків виживав лише один. Тому вартість євнуха була вдсятеро більшою за звичайного раба. Після кастрації чоловіки набували тонкого голосу, жіночних рис

і будови тіла, а також довічних проблем із сечовипусканням. Тому про наближення євнуха у гаремі можна було почути здаля, через їдкий аміачний запах, який утворювався внаслідок нетримання сечі. Для того, щоби помочитися, євнухи носили в тюрбанах срібні трубочки, які прикладали до місця відтину пеніса.

Кизляр-ага султанського гарему. Ф. Сміт. XVIII ст. 54,6 x 38,7 см. Єльський центр британського мистецтва (США)

За султана Мурада III африканські євнухи отримали при дворі чисельну перевагу та найважливішу роботу: наглядати за гаремом. Вважалося, що вони мають міцне здоров'я, тому можуть довго служити султанові. Та й їхня присутність істотно обмежувала можливість інтимних стосунків із наложницями, бо народження у них чорношкірого малюка одразу ж свідчило про адюльтер з євнухами. Білошкірим кастратам довіряли зовнішній периметр гарему й адміністративні покої султана.

Африканські євнухи мешкали у приміщеннях Нового палацу, який ще має назву Топкапи, тобто «гарматні ворота», поряд із ташликом (двориком), через який пролягав центральний шлях до султанського гарему. Вони займали три поверхи. На першому поверсі, ошатно

оздобленому кахлями, були кабінки, відведені під вбиральні, та кімнати із піччю для високого рангу кастратів. На другому в менш презентабельних кімнатах мешкали євнухи-охоронці покоїв гарему, які не мали власних вбиралень, тому сходами спускалися до тих, що містилися поверхом нижче. Найвище, на третьому поверсі, у простих кімнатах мешкали новачки — аджеми. Вони не могли дозволити собі «брататися» зі старшими за рангом євнухами, тому мали власні вбиральні, обладнані, як і на першому поверсі, підлоговим унітазом, що зараз називають турецьким, або «чашею Генуя». Та лише в головного євнуха (кизляр-аги) був персональний сантехнічний пристрій із золоченими кранами, з яких текла холодна й гаряча вода, і навіть свій невеличкий хамам. Такими привілеями користувалися лише султан, валіде й хасекі.

Кизляр-ага мав одночасно доступ до султана і його гарему, передавав усі повідомлення між ними і, таким чином, контролював найважливіший канал комунікації. Він знав усе і був найбажанішим джерелом інформації для європейських послів, від яких отримував чималі хабарі.

Утім, жодний хабар не міг принести так багато грошей, як доручений начальникам чорних євнухів контроль над вакфами (благодійними фондами), до яких члени султанської родини закладали земельні ділянки та нерухомість, а прибутки від користування спрямовували на добродійні справи. Кизляр-ага пильнував за багатими вакфами, через які імперія фінансувала утримання священних міст Мекки та Медини та кількості мечетей. Керуючи величезною власністю, він щомісяця одержував по 20 тисяч курушів (понад \$1,5 млн) і налагоджував по всій імперії широку мережу корупційних зв'язків, тому мав вплив на державні справи. Таким, наприклад, був Узун Сулейман, кизляр-ага валіде Хатідже Турхан, за протекції якого малолітній султан Мехмед IV призначав підлеглих на високі державні посади.

Попри це, серед головних євнухів були й меценати. Яскравий приклад — босняк Хаджи Мустафа, який став кизляр-агою в гаремі Ахмеда I. Після кастрації хлопця виховували у Ємені, що дозволило білій людині очолити чорних євнухів. На цій посаді Хаджи Мустафа здобув славу мецената: підтримував поетів, архітекторів та здібних державних службовців. За його сприяння здійснилася мрія 19-річного

Ахмеда I про будівництво величної Блакитної мечеті на площі Іподром. На заваді стояв головний муфтії, який застерігав від витрат у часи фінансової кризи, коли всередині країни тривало селянське повстання, а також війни з Іраном та Австрією. Хаджи Мустафа переконав його аргументом, що саме ці складні обставини вимагають умилоствити Аллаха.

Блакитна мечеть стала візитівкою Стамбула. У внутрішньому дворіку можна побачити напис — присвяту султанові Ахмеду I та кизляр-азі Хаджи Мустафі. Вперше в імперській мечеті увічнили ім'я людини, яка не належала до роду правителів.

Головних євнухів, які досягали поважного віку, відправляли на пенсію до Єгипту. Туди ж їх виганяли й у заслання за проступки. Про долю таких євнухів нагадує напис, виведений на стіні першого поверху їхніх помешкань на початку 1600-х і відновлений після пожежі 1665 року головним євнухом Аббасом-агою: *«У наш час та після нас наші брати, гаремні аги (євнухи. — О. Ш.), прислужуючи його величності султану, мають пожертвувати своєму товаришеві, якого звільнили зі служби, три місячні платні. Це давній звичай, якого повинні дотримуватися усі наші товариші...»* Ті ж головні євнухи, які помирали на службі султана, поховані на найпрестижнішому кладовищі Стамбула, поряд із мечеттю прапороносця пророка Магомеда — Еюба (Абу Еюба аль-Ансарі), який тут загинув під час облоги Константинополя у 674—678 роках. Це четверте за значенням священне місце для мусульман.

Султанські гареми поповнювалися українками, грекинями, албанками, грузинками й черкесками, яких полонили кримські татари або ж османські пірати. Коран забороняє брати в полон мусульманок і утримувати їх як наложниць. Найгарніших християнських і юдейських рабинь султанові зазвичай дарували кримські хани та османські сановники.

Ташлик (дворик) євнухів Нового палацу (Топкапи)

Загалом, гарем — не будинок розпусти, а складний механізм співіснування султанської родини, зі своєю ієрархією, де найнижчий рівень посідали новенькі рабині — *аджеми* (у перекладі з турецької — недосвідчені новачки). Їх розміщували в палаці разом з їхніми однолітками в загальних кімнатах гарему, призначених для полонянок. Деякі з цих кімнат були настільки великими, що в них могли перебувати до 100 людей.

Полонянки спали на матрацах, які вдень прибирали та ховали у спеціальні місця. Щоб запобігти небажаним стосункам між молодими наложницями вночі, серед них спали старші жінки, які

наглядали за ними. Матраци робили з вовни, тож вони були жорсткими. Усю ніч у кімнатах горіли свічки.

Про те, що в гаремі панувала сувора дисципліна, свідчать і написи на стінах арабською. Гіди у Новому палаці Топкапи помилково стверджують, ніби це рядки любовної поезії. Насправді — сури Корану. Наприклад, над різьбленими мармуровими воротами до приміщень гарему написано: *«О, ті, які увірували! Не входьте в чужі будинки, поки не запитаєте дозволу і не привітаєте миром їхніх мешканців. Це краще для вас»* (сура «Ан-Нур», аят 25). Таким є попередження про те, що стороннім чоловікам сюди — зась!

Наступні аяти, виведені на стінах опочивальні султана, стосуються подружнього життя жінки з чоловіком, народження та виховання дітей, а також правил здійснення намазу (молитви). Серед них також можна побачити найвеличніший, за свідченнями пророка Магомета, з коранічних аятів, тому що він містить свідчення єдиного божества, величі й безмежності якостей Всевишнього Творця: *«Аллах — немає божества, крім Нього, Живого, Вседержителя. Ним не оволодівають ні дрімота, ні сон. Йому належить те, що на небесах, і те, що на землі. Хто стане заступатися перед Ним без Його дозволу? Він знає їхнє майбутнє та минуле. Вони осягають із Його знання тільки те, що Він побажає. Його Престол осягне небеса і землю, і не обтяжує Його оберігання їх. Він — Піднесений, Великий»* (сура «Бакара», аят 255).

І такими каліграфічними написами, виведеними переважно золотом, оздоблені всі стіни кімнат і коридорів гарему Нового палацу. Читаючи їх щодня, його мешканки не могли думати ні про що інше, крім дотримання благочестивого життя мусульманки, яке належало Аллаху та його тіні на землі — султану.

Ще однією важливою умовою перебування у султанському гаремі була... тиша, за порушення якої карали. Мандрівник Турнефо 1770 року зазначив: *«У перший двір Сераля (палацу Топкапи. — О. Ш.) може увійти кожний... там панує така тиша, що можна почути, як летить муха. Якщо хтось підвищить голос або виявить іншу неповагу до резиденції султана, він одразу ж отримає удар палицею від одного з офіцерів, який стежить там за порядком. Здається, що навіть коні розуміють, де вони перебувають; немає сумнівів: їх навчають ступати тихіше, ніж на вулицях. У третьому дворі тиша досягала*

максимуму, і це було не дивно, оскільки тут починались особисті покої султана».

Загалом, гарем був складним багатоярусним світом із жорсткою ієрархією. На вищому за аджемів рівні перебували фаворитки султана та матері його дітей — *хасекі*. Найбільша влада належала матері султана — *валіде*, яка мала дуже великий вплив і за межами палацу. Валіде отримували дохід із султанських земель у різних частинах імперії та володіли різними літніми й зимовими маєтками.

Серйозне багатство надходило до них у вигляді подарунків від іноземних дипломатів та османської знаті. Стосовно ж аджемів, то вони підкорялися жінкам, які очолювали різні служби в гаремі: *уста*, тобто майстриням, їхнім помічницям — *калфам* (залежно від досвіду роботи і «стажу», вони поділялися на старших (кімнатних) калф, середніх та молодших), а також *кетхюда-кадин*, яка була керуючою справами гарему, його церемоніймейстеркою. Вона спілкувалася безпосередньо з валіде й султаном, його фаворитками та дітьми.

Через це жодна новенька рабиня не могла відразу ж опинитися в обіймах султана: роль та можливості кожної наложниці, залежно від рангу в гаремній ієрархії та волі обслуговуючого персоналу, а найголовніше — бажання валіде, тут були чітко розписані й регламентовані.

До того ж немає жодної гарантії, що нова невільниця, яка потрапила в гарем з невільничого ринку або ж полону кримських татар та османських корсарів, здорова не лише фізично, а й психічно, і не завдасть шкоди султанові, який вважається тінню Аллаха на Землі. Тому, щоб не трапилося лиха, всіх дівчат, які потрапляли в гарем у підлітковому віці (за традиціями шаріату шлюбний вік для жінок настає з 14—15 років), серйозно оглядав лікар.

Спершу перевіряв їх на відсутність інфекційних захворювань шляхом насадження вошей, які не приживаються на хворих проказою, чумою та холерою. З'ясовували також, чи були вони цнотливими, оскільки незайманість — це найголовніша чеснота рабині. У гаремі ж розуміли, що за час перебування в полоні работорговців з молодими привабливими жінками могло будь-що трапитися...

Кімнати фавориток султана в гаремі Нового палацу (Топкапи)

Водночас лікарі оцінювали і психічний стан, і врівноваженість полонянок. Для цього відстежували їхню поведінку навіть уночі: якщо невільниця хропе чи розмовляє уві сні, то її вважали непридатною для султанського гарему.

Перш ніж побачити султана, наложниці мали пройти серйозне навчання у гаремній школі порядності та моралі, яке тривало від двох до трьох років. Серйозну увагу вчителі приділяли читанню Корану, вивченню арабської, османської та перської мов, каліграфії, а також літератури. Наложниць також навчали музики (гри на сазі), співів і танців, кулінарії, гаптування, придворного етикету та мистецтва дарувати насолоду чоловікові.

Султани та їхні сини здобували знання про фізіологію жінок і статеві зносини зі спеціальної праці «Бахнаме», тобто книги про лібідо або статевий акт, перського математика й астронома Насіра ад-Діна аль-Тусі, який помер 1274 року. Вона містила медичні й еротичні трактати, що охоплюють широкий спектр тем: від таксономій (виду, форми) геніталій і переліку поз під час сексу — до вульгарних історій.

І все це — з наочним матеріалом у вигляді ілюстрацій — яскравих османських мініатюр.

Цікаво, що «Бахнаме» розпочинається історією з Індії — батьківщини «Камасутри», де давно мешкала відома блудниця Алфія, яка мала статеві стосунки з тисячею чоловіків. *«Насправді її майстерність у мистецтві коїтусу (статевого акту) була на такому рівні, що серед тих, хто претендував на не, щоби стати бабієм, не залишилося жодної людини, яка не була б віддана її спідниці та не бажала бути поруч із нею. З цієї ж причини деякі жінки, котрі прагнули стати повіями, приїжджали і вчилися у неї коїтусу...»*

Саме від особи цієї блудниці Алфії і ведеться розповідь у «Бахнаме». Вона описує різні сексуальні пози, які поділяє на шість груп, у кожній з яких було до десяти основних поз: жінка лежить на спині, а чоловік — на ній, партнери сидять для здійснення статевого акту, жінка лежить на боці, жінка лежить обличчям униз, жінка — у «позі собаки», обоє партнерів стоять...

Після детального обговорення цієї теми Алфія продовжує розповідь про мистецтво спокусливої розмови, перераховує місця на тілі жінки і чоловіка, які можна пестити й цілувати, та хитрощі, які вона використовує для уповільнення або прискорення настання задоволення під час статевого акту.

Імовірно, саме ці знання допомагали султанам справлятися із коханками з багатолюдного гарему. Ті ж мали дарувати їм найвищу насолоду під час інтиму, бути покірними в ліжку та народжувати нащадків.

Як же жінки потрапляли в обійми султанів?

Після тривалого курсу навчання наложниць для вінценосного сина обирала валіде. Щасливу обраницю спершу відправляли до хамаму, де готували до ночі з правителем Османської імперії. Щоб тіло стало гладеньке, як мармур, з нього видаляли за допомогою воску всі волосинки, чарівними пахощами мастили шкіру та волосся, а потім під співи й танці доправляли до спальні султана. Іноді дівчину таємно приводив чорний євнух. Вона входила в кімнату сама й повзла до султанського ложа. Поцілувавши ногу султана, залазила під ковдру...

Більшість тих наложниць, які лишалися незайманими в гаремі, через 8—9 років звільняли з рабства й видавали заміж із посагом та особняком. Але були й такі, які до смерті продовжували служити

в адміністрації гарему економками, церемоніймейстерками, няньками, годувальницями і здобували не лише повагу, а й чималі статки.

Кожна наложниця у султанському гаремі від початку отримувала платню. Найменше, 6 акче (срібних османських монет) на день, мали наложниці найнижчого рангу — аджеми. За сучасними розрахунками, це \$18¹.

На додаток до цієї платні їх двічі на день годували, щодня виділяючи кожній наложниці 6 кг м'яса, 3 курки, 4 курчат, близько 3 кг масла, 2 яйця, 1 тарілку вершків, 4 буханки хліба, 600 г меду, 12 кг фруктів, узвар, сезонні овочі та лід для охолодження напоїв, який спеціально доставляли до Стамбула з гір Улудагу, а ще дарували одяг та прикраси.

Додамо також, що 1526 року їжу для мешканок султанського гарему готувало 277 кухарів. Наприкінці XVI століття їхня кількість зростає до 490 осіб, а у XVII столітті — до 1370 осіб. В одному з реєстрів за травень 1528 року є відомості про закупівлю кухнею гарему султана Сулеймана продуктів на місяць: меду — 3 520 кг, курей — 544, рису — 14 000 кг, гусей — 61, шафрану — 24 кг, устриць — 116 штук, креветок — 87 штук, риби — 400 штук, мускусу — 48 г, перцю — 12 кг, олії — 13 кг, пекмез (вид сиропу із виноградного та шовковичного соку) — 18 кг, солі — 108 кг, крохмалю — 17 кг, бузи (хмільний напій з ячменю або проса) — 51 бутель, баранячих голів — 616, тельбухів — 180 наборів, яєць — 649, куликів — 229 459. І це — не враховуючи овочів, хліба, вершків, йогурту, кондитерських виробів та фруктів...

Наложницям також видавали одяг і взуття. Як відомо, вони ходили здебільшого в шльопанцях (*терлік*) із плоскою підошвою та ледь піднесеним миском. Таке зручне взуття давало змогу пересуватися нечутно, оскільки не мало підборів. Виготовляли ці шльопанці з будь-якого матеріалу будь-якого кольору й гаптували золотом, перлами та коштовним камінням. Часто в місці підйому їх оздоблювали прикрасами, наприклад, розетками з перлів чи золотого шнура тощо.

Виходячи на вулицю, гаремні жінки одягали туфлі з жовтої шкіри на товстій підошві — *пабуч*. Третім видом взуття були зручні черевички із жовтого сап'яну із загнутим догори на кілька сантиметрів носком — *чедік*. Для прогулянок у саду їх могли виготовляти з оксамиту абощо.

У гаремі жінки носили шовкові *ентарі*, або *елек*, тобто сукню із декольте, яка щільно облягала фігуру та сягала підлоги, зі східним

орнаментом і візерунками, гаптованими золотими нитками. Це вбрання трохи нижче талії, майже на стегнах завжди перехоплював багато оздоблений дорогоцінним камінням, золотом або сріблом широкий пасок — *кушак*.

Головною відмінною рисою вбрання жінок султана були *шаровари*. Саме вони зображені на кожному малюнку чи картині з наложницями як раннього періоду — з XIII століття, так і пізнього. На голову, замість корон, фаворитки султана одягали *хотоз*. Цей головний убір зображений на портретах Роксолани та її послідовниць — така собі трапеція чи конус, всипані перлами та прикрашені великими смарагдами й рубінами. До нього зазвичай кріпили шовкові накидки, якими султана мала прикривати обличчя, хоча в гаремі жінки не робили цього. Та й султан був єдиним чоловіком в Османській імперії, який мав право бачити обличчя всіх жінок, у тому числі заміжніх мусульманок.

На жаль, про хотоз, окрім його зображення на картинах європейських художників, не збереглося більше жодних відомостей з гарему. Подейкують, що його могли одягати лише знатні жінки під час великих свят і визначних подій, як-от весілля чи святкування обрізання синів та онуків. Знавець османського гардероба Решад Екрем Кочу зазначив, що хотоз походить із Туркменістану, де такі головні убори прикрашали хвостами волів або коней.

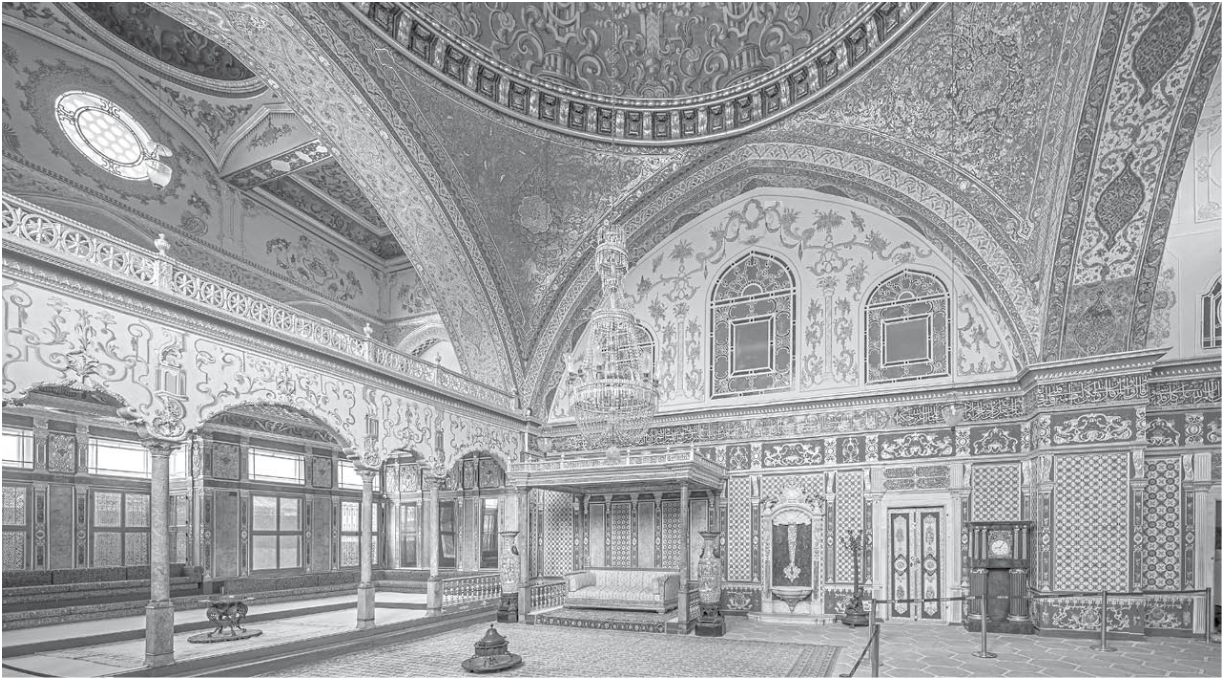
Однак в археологічному музеї Анатолії зберігається мармурова фігурка жінки у схожому на хотоз головному уборі. Ця знахідка походить із часів Давньої Греції, міста якої розміщувалися на території нинішньої Анатолії — прабатьківщини османів. Тож можливо, що вони запозичили у греків такий предмет жіночого гардероба.

Але найчастіше гаремниці намотували за арабською традицією тканину на голову, утворюючи щось на кшталт тюрбана. Його форма та розмір залежали не лише від смаків людини, а й від її соціального статусу.

Окремо наложницям видавали прикраси. Новачкам-аджемам — разки із перлів та сережки, а фавориткам султана — золоті каблучки з діамантами, рубінами та смарагдами, кольє та соргучі (егрети), тобто золоті брошки зі шпилькою і золотими ланцюжками, які кріпили до тюрбана.

Що вище жінка піднімалася в ієрархії гарему, обійнявши високу посаду служниці, то багатшою вона ставала. Щоденна платня управительок гарему — кетхюди, залежно від стажу на посаді, варіювалася від 140 до 250 акче (\$750). Найвідомішою серед них стала служниця валіде Сафіє, Джанфеда. Її щоденна платня становила 100 акче, тобто \$300. Мехмед III наділив її пенсією у 200 акче (\$600). Надходження з маєтків у Стамбулі, Ізміті та Каїрі, які були у її власності, становили 300 тис. акче (\$900 тис.) на рік. Зароблені кошти Джанфеда витрачала на будівництво мечеті, водограїв у передмісті Стамбула та мосту.

¹ Акче — османська монета вагою 0,07 г чистого золота. На осінь 2019 року 1 г ч. з. дорівнював приблизно \$42. Помноживши 42 на 0,07, отримаємо \$2,9, тобто приблизно \$3. Помноживши \$3 на 6, отримаємо \$18. Наприкінці XVI століття акче девальвувало майже вдвічі, а у XVII столітті — втричі.

Тронна зала Нового палацу

Найбільше грошей отримували фаворитки, які народили султанові синів, тому вважалися найближчими членами його родини. Приміром, щоденна платня Роксолани, яка стала матір'ю п'яťох синів та однієї доньки, складала 2 тисячі акче (\$6 тис.). Це понад \$2 мільйони на рік — дохід невеликої провінції у тогочасній Франції. Якби Роксолана дожила до сходження свого сина Селіма на престол, то її платня подвоїлася б.

Дружини й матері султанів не вели затворницьке життя у покоях гарему. Приміром, Роксолана їздила в Манісу до сина Мехмеда, який був намісником провінції Сарухан. Побувала 1543 року в сина Селіма в Коньї. У серпні 1544-го він завітав до Бурси, коли переїжджав із Коньї до Маніси, де посів місце померлого брата Мехмеда. Там на нього чекали мати з батьком. Разом у Бурсі вони пробули сорок днів, очікуючи, доки в Манісі згасне епідемія чуми, та відвідували цілющі термальні джерела. У березні 1546 року Роксолана та її наймолодший син Джихангір провели місяць у Селіма в Манісі.

Відомо також, що вона відвідувала й сина Баязида в Кютах'ї та Амасьї. Але її перша тривала поїздка за межі Стамбула відбулася 1 грудня 1540 року. Тоді Роксолана з помпою та величезним почтом приїздила на відпочинок до Едірне. Звідти до столиці вона повернулася разом із султаном 4 квітня 1541 року.

Подорожувати любила й інша султана-українка Хатідже Турхан (Надія з Поділля), яка стала валіде Мехмеда IV. Вона відвідувала разом із сином-султаном та його гаремом затишне Едірне й Бурсу. Щоправда, не завжди її перебування там було безпечним. Приміром, у листопаді 1657 року в Едірне почався снігопад. Через нестачу дров для опалення приміщень палацу довелося знищити навколишні сади, вирубуючи дерева горіхів. Згодом зі снігом пішов ще й дощ, через що почала розливатися річка, вода якої дісталася подвір'я палацу.

Наприкінці ж червня 1659 року шлях до Бурси Хатідже Турхан ускладнила надмірна спека. Не витримуючи її, люди, які супроводжували екіпаж валіде та султана, почали вмирати. А 1675 року в Едірне, якраз під час святкування весілля доньки Мехмеда IV і хасекі Гюльнуш, Хатідже, яку видали заміж за візира Мусахіб Мустафу-пашу, й обрізання синів Мустафи та Ахмеда розпочалась епідемія чуми, котра щодень забирала життя 900 осіб. На щастя, хвороба не дісталася султанського палацу. Померла Хатідже Турхан теж в Едірне. Її тіло перевезли до столиці, де й поховали.

Її невістка Гюльнуш (грекinya Євгенія) узагалі супроводжувала чоловіка — султана Мехмеда IV під час більшості військових кампаній. Свого другого сина, майбутнього султана Ахмеда III, вона народила 31 грудня 1673 року в поході на польський Хотин.

Нагадуванням про Гюльнуш мешканцям Кам'янця-Подільського служить мусульманський мінбар (місце, звідки мусульманські духівники читають проповіді) у костелі Святого Миколая, який під час панування османів було перетворено на мечеть. Султан Мехмед IV назвав її на честь фаворитки.

Загалом, життя наложниць у султанському гаремі докорінно відрізнялося від рабської праці на плантації. *«Усі рабині мали на диво багато вільного часу, яким могли розпоряджатися на власний розсуд, свободу слова та дій усередині гарему»*, — зауважує американська дослідниця турецького походження Асли Санджар.

Після смерті султана його гарем переїздив до Старого палацу, який збудував султан Мехмед II Завойовник. Спершу він там і розміщувався. Нових наложниць для султанів привозили зі Старого палацу. Наложниця переїжджала в Новий палац і деякий час мешкала там, у кімнатах, які мали назву «saray-ı duhteran», тобто палац жінок, зустрічаючись із султаном. Якщо за цей час вона вагітніла, то поверталася до Старого палацу, де їй виділяли апартаменти й невольниць, щоб вона могла підготуватися до пологів. Після народження дитини наложниця залишалася в Старому палаці, виховуючи її. Якщо народжувала дівчинку, то могла знову стати інтимною партнеркою султана. Коли ж народжувала сина, могла розраховувати на від'їзд із ним у провінцію, керування якою тому доручали.

Із появою Роксолани в султанському гаремі з'явився новий тип зв'язків: тривалі стосунки з однією наложницею, яка почала більше часу проводити в султанських покоях Нового палацу. Відомо, що жіночу частину палацу на прохання султана Сулеймана головний архітектор Аллаеддін відремонтував у 1527—1528 роках. Він додав окрему кімнату, жіночий хамам, вихід у сад із залізними дверима, дерев'яний будиночок, павільйон, шадирван для омивання ніг, джерело та водограй, мармурові сходи з боку стайні й нову кухню. У покоях поклали дерев'яну підлогу, вмонтувавши у стіни шафи і придбавши крісла та скрині для одягу.

Туди остаточно перевели султанський гарем після 1541 року, коли в Старому палаці спалахнула пожежа. Тоді ж архітектор Сінан звів для Роксолани розкішні кімнати з молитовнею, персональними хамамом, вбиральнею та садом, через який пролягав шлях до особистих покоїв султана. У Новому палаці мешкали і її наступниці — Нурбану, Сафіє та інші. Від XVII століття зі смертю султана його жінок відправляли до Старого палацу, який ще дістав назву «Палац сліз». Там доживали віку матері, дружини та наложниці покійних правителів Османської імперії.

Наложниці з валіде. Інсталяція у гаремі Нового палацу

Утім, життя у Старому палаці було не таким уже й поганим. За свідченнями сучасника Ахмеда І, скарбника британського посольства в Стамбулі Сандерсона, це місце *«разом з гарними маєтками, високими фруктовими деревами, лазнями та водограями»* нагадувало райський сад. Старий палац, що розміщувався на площі Баязида, із суходолу оточували три, а з моря — дві стіни. До нього вело три брами: зі сходу — ворота Дивану, з півдня — ворота Баязида, а із заходу — Сулейманіє. Двері охороняли по 40 вартових. Усі апартаменти всередині, разом із кімнатами та кухнями, не перетинались, оскільки були розмежовані коридорами. Загалом цей палацовий комплекс складався із 25 будівель.

Італійський прочанин, котрий на той час перебував у Стамбулі, написав, що жінки в Старому палаці мали солодке життя, адже там здійснювали всі їхні побажання.

Відповідно до звичаїв, новий султан завжди відвідував Старий палац на третій день свят і вручав їм коштовні подарунки. А проте гаремниці не надто квапилися туди переїздити: у Новому палаці вони провадили активне соціально-політичне життя. Про це докладніше розповімо в наступних розділах нашої книги.

2. Хафса: життя у розлуці із Селімом I Грізним

Дружиною Селіма I Грізного та матір'ю султана Сулеймана, Хатідже, Бейхан та Фатьми була Хафса. Про її походження, на жаль, майже нічого не відомо. Є версія, що ця жінка — донька кримського хана Менглі I Гірея. Проте вона помилкова. І ось чому.

У благодійному фонді (вакфі) Хафси містяться відомості про те, що на утримання доньки кримського хана Менглі I Гірея, Айше, яка спершу була дружиною сина султана Баязида II, Мехмеда (він помер молодим), а потім перейшла до гарему іншого сина — Селіма, надсилали кошти. Тому турецький дослідник Мустафа Чаатай Улучай дійшов висновку, що Айше і Хафса — це одна й та сама жінка.

Однак якщо взяти до уваги той факт, що Мехмед помер 1504 року, то версія про її перехід до гарему його молодшого брата Селіма видається малоімовірною. Останньому вона вже 1494 року народила сина — майбутнього султана Сулеймана.

Насправді ж, овдовіла після смерті чоловіка Мехмеда донька кримського хана, Айше, після заручин у серпні 1510 року в Кафі (нині Феодосія у Криму) вийшла заміж за Селіма у квітні 1511 року. Такі відомості від шпигунів отримав польський король Сигізмунд I (Старий). Мабуть, тому посол Священної Римської імперії Ож'є Гіслен де Бусбек у «Турецьких листах» зауважив, що тестем султана Селіма I Грізного був кримський хан.

Таким чином, матір'ю султана Сулеймана була черкеска Хафса (Хафісе) — донька Абдюльмуїна, тобто потурченого черкеса. Утім, турки помилково називають її Айше Хафса. А проте це дві різні жінки.

На ранніх портретах син Хафси, юний Сулейман, зображений із типовим черкеським профілем. Одне із таких зображень авторства учня (ім'я невідоме) художника Джентіле Белліні, який малював з натури у Стамбулі Мехмеда II Завойовника, нещодавно продали на аукціоні «Сотбіс» за 5 млн 323 тис. 500 фунтів.

Ще у Трабзоні син Хафси, Сулейман, навчався ювелірної справи у грека Костянтина. Загалом, він здобув блискучу освіту та навіть писав вірші під псевдонімом Мухіббі, тобто Закоханий. Також відомо,

що Сулейман полюбляв гарно вдягатися, чим якимось викликав невдоволення батька, Селіма I Грізного, котрий був скромним у побуті. Той, побачивши свого нащадка ошатно вбраним, заявив йому: *«Сину мій! Ти залишив свою матір без одягу»*.

Зберігся список речей Сулеймана, які він перевозив із Кафи до Маніси. Серед них — здебільшого гаптовані золотом каптани зі зеленого та червоного оксамиту із золотими застібками, вишукані шовки, позолочений меч, оздоблений коштовностями кинджал, золотий ніж, два золоті персні: один із діамантом, інший — із рубіном. Ставши султаном, Сулейман надсилав до Московії посланців, аби придбати соболине хутро. Польські посли також дарували йому хутро та мисливських собак.

Його мати, Хафса, за свідченнями венеційського посла П'єтро Брагадіна, у свої 48 років була дуже гарною жінкою. Чи кохав її султан Селім I Грізний?

Той був мужнім чоловіком і сміливим полководцем. Перебуваючи намісником султана Баязида II у Трабзоні, Селім перемиг військо перського шаха, яке не давало спокою теренам османів. Він принципово не мав бороди і ось як жартував із цього: *«Я голюсь і не хочу мати таку довгу бороду, як мій батько (Баязид II. — О. Ш.), бо не бажаю, щоби мої паші мене так, як мого батька, водили за бороду»*. Відтоді поголеним чоловікам османи почали приписувати лідерські якості безстрашних воїнів і ватажків.

Турецькі історики на підтвердження палких почуттів султана Селіма I Грізного до Хафси наводять його поетичні рядки, бо він ще був і поетом. Зазвичай писав філософські й релігійні вірші. А втім, у його творчості знайшлося місце й любовній поезії:

Що ж за доля затьмарила мій зір,
Кривавими слізьми наповнила душу стражданням?
Від печалі моєї тремтить лев — хижий звір.
Це — очима прекрасної газелі зачарування.

Той факт, що з появою Хафси Селім виселив зі свого гарему в Трабзоні інших наложниць, свідчить про особливе ставлення до неї. Серед вигнанниць була і мати Ювейса-паші. Коли вона завагітніла, Селім чомусь видав її заміж. Ім'я цієї жінки не збереглося до наших часів. Невідома доля й іншої наложниці Селіма, яка народила йому

сина Саліха та доньку Камер-султан. Вони померли в дитинстві й поховані у Трабзоні в саду музею Святої Софії. Їхню матір також відправили з гарему Селіма, бо про неї нема жодних відомостей, окрім надісланого їй² 1503 року правлячим султаном Баязидом II співчуття через смерть дитини. Така ж доля спіткала й інших жінок, які народили Абдуллаха, Махмуда й Мурада. Цих синів скарав на горло Селім за те, що вони проявляли непослух і самостійність.

Лише мати зведеної сестри султана Сулеймана, Шах Іхубан, залишилася в гаремі Селіма I Грізного й до смерті мешкала у Старому палаці. Вона була донькою кримського хана Менглі I Гірея на ім'я Айше, яку, як ми вже писали, майбутній султан Селім I Грізний пошлюбив 1511 року. На той час Хафса також перебувала у Криму, позаяк намісником Кафи настановили її сина Сулеймана, який там із матір'ю мешкав три роки — із 1509 до 1512-го. Можна собі уявити, що вона тоді відчувала...

Того ж року Селім розв'язав боротьбу за владу, адже знав, що за законом Мехмеда II Завойовника він як найменший син султана за життя старших братів не може претендувати на трон. У разі смерті батька Баязида II його разом із синами мали стратити. Тому він і вирішив силою захопити трон.

Для реалізації цього плану наприкінці жовтня 1510 року він самовільно переїхав із Трабзона до Криму, де перебував його син Сулейман. Там Селім заручився військовою підтримкою майбутнього тестя — кримського хана Менглі I Гірея. Дізнавшись про це, Баязид II надіслав наказ Селімові повертатися до провінції Трабзон, але той відмовився. Ба більше! Маючи чимало шпигунів при дворі старших (зведених) братів Ахмеда та Коркуда, він діставав потрібну йому інформацію та готувався до рішучих дій.

Селім почав вимагати від Баязида II наділити його престижнішою провінцією у Силістрії (землі колишнього болгарського князівства Добруджа). Діставши відмову, він одружився із ханською донькою Айше та почав готуватися до військового походу. Разом із кримськими татарами морем, а потім суходолом дістався Едірне. Щоби уникнути сутички та кровопролиття, Баязид II надіслав Селімові посланця Саригюрза Нуреттіна. Той умовив його укласти з батьком мирову угоду. За це Селімові пообіцяли провінцію Семендіре в османській

Сербії. Але невдовзі Баязид II викликав до столиці старшого сина Ахмеда і проголосив його наступником трону.

Щойно дізнавшись про це, Селім рушив із військом, яке складалося переважно з кримських татар, із Кафи до Румелії. Але там, неподалік від провінції Чорлу, у липні 1511 року зазнав поразки від полків Баязида II, тому із залишками війська змушений був тікати через Варну до Кафи.

Примітно, що, попри втрати, яких зазнав Селім, кримський хан Менглі I Гірей відмовився на вимогу престолонаступника Ахмеда ув'язнити його молодшого брата Селіма. Невдовзі той здобув підтримку яничарів, які втомилися від бездіяльності старого та хворого султана Баязида II. Вони відмовилися служити його виваженому та освіченому старшому синові Ахмеду. Баязид II під натиском війська зрікся трону й визнав своїм наступником сина Селіма за умови, що той не чіпатиме батька та старших братів.

Але угоди султан Селім I Грізний не дотримався. Незабаром, 24 травня 1512 року, дорогою до Едірне помер його батько. Подейкують, що того отруїли. Згодом було страчено його старших братів Ахмеда та Коркуда, нібито за найтяжчий гріх в Османській імперії: зраду та організацію повстання.

Ставши султаном, Селім I Грізний пішов у завойовницькі походи на Схід, де після Чалдиранської битви 1514 року захопив столицю Сефевідської держави в Ірані Тебріз та підкорив у 1516—1517 роках Левант, Хіджаз і Єгипет. Тож майже десятиліття Хафса перебувала в розлуці із чоловіком. Вона на той час жила із сином Сулейманом у Манісі, центрі провінції Сарухан, куди правлячі султани надсилали престолонаступників здобувати навички керування державою. Султан Селім I Грізний щомісяця виділяв їй 6 тис. акче (\$18 тис.), що в шість разів більше за платню, яку вона отримувала під час перебування у Кафі.

На той час ця сума була втричі більшою за платню, виділену на утримання її сина. Незаміжня донька Хафси, Хатідже, яка разом з нею і братом тоді перебувала в Манісі, одержувала щомісяця лише 1200 акче (\$3600). Серед списку речей, які Хафса везла, переїжджаючи до Маніси, були атласні й оксамитові сукні зеленого й червоного кольорів з підкладкою та візерунками, зокрема й зірчастими, і коштовні прикраси.

Відомо, що перед відправленням до Маніси Сулейман на прохання батька — новоспеченого султана Селіма I Грізного — 1512 року переїхав до Стамбула разом із матір'ю Хафсою. Через рік, коли з Маніси прибрали брата султана Селіма I Грізного, Коркуда, Сулеймана перевели туди разом із гаремом як престолонаступника. 1514 року він знову поїхав до Стамбула як заступник на час відсутності батька-султана, який перебував в Іранському поході. Наступного року Сулейман відбув до Маніси. З 1516 до 1518 року він також заступав султана, щоправда, не у Стамбулі, а в Едірне. По тому кілька років, до смерті батька, мешкав у Манісі.

Перебуваючи в розлуці із Селімом I Грізним, Хафса писала йому листи, бажаючи перемог і скаржачись на самотність. Ось уривок одного з них:

«Побажання недосвідченої наближеної таке: ваша величносте — падишаху, у благословенній державі, хвала та дяка Аллахові, усі наложниці вам вклоняються. Сподівання, що невдовзі ця слабка разом з іншими благодатному падишахові підкоряться. До сьогодні була лише одна надія: уявляти, як після повернення до султанського трону вашої величності, володаря світу, ватажка правовірних і спадкоємця пророка, вдасться стати тією щасливицею, яка прикладеться із вдячністю до пилу ваших ніг. На жаль, ми позбавлені такої шани й честі...»

Хафса підписувала листи як «Валіде-султан Сулеймана-шаха». По смерті Селіма I Грізного на трон зійшов її син Сулейман. Тоді ж вона стала вільною жінкою та отримала печатку з написом «Валіде володаря султана Сулеймана-шаха, яка сподівається на Аллаха».

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ